

132

N8M27

A
A
0
0
0
4
9
0
4
1
8
1

MAHESACHANDRA
NYAYARATNA

BRIEF NOTES ON THE MODERN NYAYA SYSTEM OF PHILOSOPHY AND ITS TECHNICAL TERMS

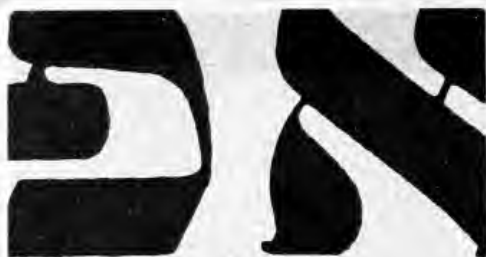
THE LIBRARY
OF
THE UNIVERSITY
OF CALIFORNIA
LOS ANGELES

*BRIEF NOTES ON THE MODERN NYAYA
SYSTEM OF PHILOSOPHY AND ITS
TECHNICAL TERMS.*

BY

MAHÁMAHOPÁDHYAY MAHEŚA CHANDRA NYÁYARATNA, C. I. E.

HARE PRESS: CALCUTTA.

The Library
University of California, Los Angeles

The gift of Mrs. Cummings, 1963

Brief Notes on the Modern Nyāya System of Philosophy and its Technical Terms.

THE term Nyāya is composed of नि (with certainty), इ (to go) and अ (by which), and means literally the method of coming with certainty [to a conclusion]. As used in Hindu Philosophy it means the syllogism. Gotama is the earliest writer who treats of the syllogism; and his work, the Gautama-Sutra (aphorisms of Gotama), and those of writers who discuss philosophical questions according to his method, whether they discuss the syllogism or not, make up the Nyāya system of philosophy.

Nyāya philosophy may be divided into ancient and modern. Ancient Nyāya treats not only of the syllogism, but discusses all sorts of questions, physical and metaphysical, applying, where necessary, the syllogistic method. Modern Nyāya, as regards the subjects of discussion, makes no departure from the ancient. Rather, it restricts itself to fewer subjects;

but those it discusses, it discusses with a nicety and a minute precision unknown to ancient Nyāya. It lays particular stress on a strict definition of terms, and it aims at ascertaining precisely even the meanings of expressions in common use and so intelligible to all. For example, Gotama, in putting forth his aphorism, “साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा” (I. 1-2-3.) does not think it necessary that he should attempt any elucidation of the meaning of the term प्रतिज्ञा। His earlier commentators too, Pakshila Svāmin and others, make no such attempt. Gangesa Upādhyāya, the founder of the modern school of Nyāya, enters upon a lengthy discussion about the meaning of प्रतिज्ञा, remarking that साध्यनिर्देश is inadequate as a characteristic of प्रतिज्ञा, for, साध्यनिर्देश might be understood as simply meaning,—naming the साध्य. He notices also other points. He puts forth the following as the characteristic of प्रतिज्ञा —

उद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सति उद्देश्यानुमित्यनूनानतिरिक्तविषयकशब्दज्ञानजनकं वाक्यं प्रतिज्ञा ।

Raghunātha Siromani improves upon the above thus :—

प्रकृतन्यायावयवत्वे सति प्रकृतानुमितिपक्षविशेष्यकप्रकृतानुमितिसाध्यप्रकारक-प्रकृतानुमितिपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यप्रकारताविलक्षणविषयताशून्यशब्दज्ञानजनकं वाक्यं प्रतिज्ञा ।

Then follows Gadādhara, who discusses the question at greater length than his predecessors, bringing out several nice points, and comes at last to the following conclusion :—

“पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्भवावच्छिन्नसाध्य-तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितिप्रयोजकन्यायावयवत्वे सति पक्षतावच्छेदक-

वचिच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रकारताकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यसंशयनिवर्तकतावच्छे-
दकविषयताशून्यशब्दज्ञानजनकं वाक्यं प्रतिज्ञा ।”

An old Nyāya work lays down अव्यभिचरित्व or अविनाभाव
(invariable connection) as the characteristic attribute of व्याप्ति ।

Gangesa Upādhyāya thinks this characterisation insuffi-
cient, and so he delivers himself as follows :—

“प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।”

Raghunātha Siromani improves upon Gangesa's elucida-
tion thus :—

“निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नत्व-यद्वर्मावच्छिन्नत्वीभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्वर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं ।
व्यत्यक्तसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।”

He is followed by Bhavānanda, Mathurānātha, Jagadisa
and Gadādhara, each with some improvement of his own.
Jagadisa's conclusion is as follows :—

स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
नधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
ताकत्व-यद्वर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वीभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्वर्मावच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

A hair-splitting subtlety in the discussion of meanings
of terms is, thus, the distinguishing characteristic of modern
Nyāya. Poverty of matter is its great drawback. Notwith-
standing this drawback, however, it is an excellent training

for the intellect, which, under its discipline, acquires a power of precise thinking that is beyond all price. Without a study of modern Nyāya it is impossible, again, to thoroughly understand certain Sanskrit works on Philosophy, Law, Rhetoric and even Grammar; for example, the *Chitsukhī*, a commentary by Chitsukhāchāryya on *Nyāyamakaranda* (a treatise on the Vedānta philosophy by A'nandabodha), the *Dīyabhāga* (a treatise on the Hindu Law of Inheritance), the *Kāvyaprakāśadarsa*, a commentary by Mahesvara Nyāylankā'ra on *Kāvyaprakāśa* (a work on Rhetoric), and *Paribhāṣendusekhara* and *Manjusa* (works on Grammar) by Na'gesa Bhatta.

The *Sūtras* of Gotama, the *Bhāṣya* of Pakshila Sva'min, the *Vārtika* of Udyotaka'ra A'chā'ryya, the *Tātparyya-tikā* of Vā'chaspati Misra, the *Tātparyya-tikā-Prasuddhi* of Udayana A'chā'ryya fall under the head of ancient Nyāya. The works on Vaiseshika philosophy, with the exception of a few, such as *Mukhāvālī*, may also be included under the same head. All the works on Nyāya from Gangesa's, who lived probably in the 14th century, down to Gada'dhara's, who lived in the latter end of the 17th century, come under the head of modern Nyāya.

Gangesa Upa'dhyāya was a native of Mithilā' (north-eastern Behā'r). He founded the modern school of Nyāya. His great work is the *Tattva-Chintāmani* of which the subject is प्रमाण (proof), one of the sixteen categories laid down by Gotama in his *Sūtras*. The system introduced by him received further development at the hands of his disciples, among whom was

his own son Vardhama'na Upa'dhya'ya, up to the time of Pakshadhara Misra, who flourished in the middle of the 15th century. He was the writer of a commentary called *Aloka* on Gangesa's *Tattva-Chintāmani*. Down to the time of Pakshadhara the study of modern Nya'ya was almost exclusively confined to Mithila, which became the resort of pupils from all parts of India. The literary activity of the Mithila' school began to decline after the time of Pakshadhara, whose work called *A'loka* is the last standard work on modern Nya'ya. The school, however, continued to flourish, and it is not yet extinct in Mithila'. It may be noticed here incidentally that the works of Gangesa and his followers effected a revolution in the study of Nya'ya and completely superseded the ancient Nya'ya works, such as the *Bhāshya*, the *Va'rtika*, &c., so much so that very few Pandits of the present day possess even copies of these works.

From Mithila' the study of modern Nya'ya spread to Navadvipa (Nadiya', the same as Nuddea), and the students who had studied the subject in Mithila began to teach it to their pupils in the latter place. The name of the Pandit who first introduced the study of modern Nya'ya into Navadvipa can not be ascertained. Ra'mabhadra Siddha'ntava'gisa is the earliest Nadiya' writer on Nya'ya of whom we have any certain knowledge. He wrote a commentary on the *Kusuma'njali* of Udayana A'cha'ryya. The image of the goddess Ka'li, known as "Poda'-Ma'" (burnt mother) in consequence of its having been burnt once, and to which offerings are made by students on the eve of their departure from Navadvipa after the completion of their studies there, is said to have been set up for worship by Ra'mabhadra. After Ra'mabhadra came

Basudeva Sa'rvabhauma. He was the writer of a work on Nyā'ya which is now missing but is referred to in other works on Nyā'ya. Raghunātha Siromani, the writer of the celebrated *Didhiti* which, though calling itself a commentary on the chapters on *Anumāna* (inference) in the *Tattva-Chintāmani*, contains a great deal of valuable original matter, was a pupil of Ba'sudeva Sa'rvabhauma, and, according to tradition, a contemporary of Chaitanya, the celebrated Vaishnava reformer. In his hands the system of Gangesa received its fullest development, and from his time the fame of the Nadiya school began to increase until at last the Mithila school was completely thrown into the shade, yielding thus to its rival the place which it formerly occupied. The Naiya'yikas of Nadiya have ever since maintained this position—a position recognised by Pandits all over India. After Raghunātha came in succession Bhavanānda Siddhāntava'gisa, Mathurā'nāth Tarkava'gisa, Jā'ga'disa Tarka'lanka'ra and Gada'dhara Bhatta'cha'ryya. The descendants of the last have been distinguished Naiya'yikas, and the greatest living Professor of Nyā'ya at Nadiya, Mahamahopādhyāya Bhuvana Mohana Vidya'ratna, is the sixth in descent from Gada'dhara. Another Bengali Naiya'yika, Krishnada'sa Sa'rvabhauma but whether of Nadiya' or not is not known, wrote a commentary on the *Didhiti*, named the *Didhiti Prasārini* of which a MS. copy written in Samvat 1672, corresponding to the year 1615 of the Christian era, exists in the Government Sanskrit College in Calcutta.

All these Nadiya writers wrote commentaries on the *Didhiti*, Mathurā'nātha writing a full commentary on the *Chintā'mani* besides, and they enlarged the technical terminology of modern Nyaya. To give an example. The terms द्वि and द्वित्वत् both

imply duality, but while the former can never be predicated of a single individual, the latter can. We cannot say, “अयं द्वौ,” but can say “अयं द्वित्ववान्,” so that द्वौ and द्वित्ववान् cannot have the same meaning. A distinction between the two meanings is made thus :—The idea of duality, as expressed by द्वि, requires for its completion (पर्याप्ति) an aggregate of two objects. Therefore द्वि cannot be predicated of a single object अयं । But the idea of duality, as expressed by द्वित्ववान् and meaning, ‘belonging to an aggregate of two’, and therefore not requiring for its completion the aggregate of two objects but requiring only one of them, can be predicated of a single object अयं. The former class of predication is based on what is called पर्याप्तिसम्बन्ध (relation of completion), and the latter on समवायसम्बन्ध (ordinary relation between object and attribute).

The technicalities of modern Nyāya have hitherto repelled students of Sanskrit from its study. The immemorial practice has been for Naiyāyikas to explain verbally to their pupils the meaning of each term as it turns up in the course of their teaching, and the explanations are after certain set formulæ. A book called the Nyāya-kosha was brought out in Bombay by Bhimācharyya Jhalakikar in 1875, and this book is a Dictionary of the Technical terms used in Nyāya. The explanations it gives are, however, not full enough, and the work itself has not yet come to be generally known. I purpose, therefore, in this paper to explain some of these technicalities, and this in simple Sanskrit, as I cannot hope to be able to make matters equally clear through the medium of English. My method of interpretation is not the orthodox one usually followed by Pandits, which I have thought proper to abandon as it is not one calculated to make matters quite intelligible.

I have had very little time to spare for writing this paper, Dr. Leitner's request to me for a paper having come to me only on the 30th June last. With more time at my disposal I would have made my paper fuller. I have not been able even to look over the proof-sheets carefully, owing to the serious and, as it has now proved, fatal illness of my eminent and revered friends Dr. Rajendralála Mitra and Pandit Iswara Chandra Vidyáságara.

धर्मः—प्रियते तिष्ठति वर्त्तते यः स धर्मः । 'आकाशादिकं विना सर्वं एव पदार्थाः यत्-कुतचिदपि वर्त्तन्ते इति सर्वं एव 'धर्माः' इत्युच्यन्ते । यत् यो वर्त्तते स तस्य धर्मः । यथा द्रव्ये जातिगुणकर्मणि तिष्ठतीति जातिगुण-कर्मणि द्रव्यस्य धर्माः ; सूत्रादौ अवयवे पटादि अवयवि द्रव्यं तिष्ठतीति द्रव्यमपि पटादि सूत्रादिर्धर्मः । 'पात्रे जलं वर्त्तते' इति पात्रस्य धर्मो जलम् । आकाशादिकन्तु न कुतपि वर्त्तते इति आकाशं न कस्यापि धर्मः । अतएव 'आकाशम्' 'अवृत्तिपदार्थः' इत्युच्यते ।

धर्मस्य प्रथमती द्विविधः, जातिरूपाधिश्चेति । येन परस्परं विभिन्न-रूपाणामपि एकजातीयद्रव्याणाम् एकश्रेण्यामन्तर्भावी भवति स धर्मो जातिः । यथा विभिन्नदेशीयाः मनुष्याः विभिन्नाकाररूपस्वभावा अपि एकया मनुष्यत्वजात्या एकश्रेण्यामन्तर्भाविताः । जातिस्य सामान्यं नाम कणादीकश्चतुर्थः पदार्थः ।

उपाधिरपि पुनः सखण्डीपाधि-रखण्डीपाधिश्चेति द्विविधः । खण्डेन (अंशेन) सह वर्त्तते इति सखण्डः ; यद्य अंशतो विभक्तुं शक्यते स सखण्डीपाधिर्धर्म इति यावत् । यथा पशुत्वं ; तद्वि लोमवल्लाङ्गूलवच्चम् । ततश्च तस्य लोमलाङ्गूलादयः अंशा बहवो वर्त्तन्ते इति द्रव्यरूपं पशुत्वं धर्मः सखण्डीपाधिः । एवं 'रूपवान् अयं' इत्यत्र गुणात्मकं रूपं धर्मः ; स च सखण्डीपाधिः ; रूपत्वजातेराश्रयो हि रूपम्, ततश्च रूपस्य रूपत्वजातिः आश्रयश्चेति अंशद्वयमस्ति ।

यस्य अंशविशिष्टो नास्ति, मनुष्यत्व-द्रव्यत्वादि-जातिवत्, यस्तु अंशतो विभक्तुं न शक्यते, अंशरहितत्वमेव यस्य स्वरूपमङ्गीक्रियते स अखण्डीपाधिः । यथा भावत्वं, तद्वि अभावत्वविरोधी कश्चन धर्मः इति, पशुत्वादिवत् भावत्वम् अंशतो विभक्तुं नशक्यते ।

जातेरपि अंशविभागो नास्ति । किन्तु जातेः समवायसम्बन्धेन सत्त्वं नित्यम्, अखण्डोपाधेस्तु न तथा तस्य स्वरूपसम्बन्धेन सत्त्वं,—इत्यनयोः पृथगुक्तेरुक्तः ।

जातेरखण्डोपाधेय प्रतीतावनुक्तेरुक्ते (शब्देन अनुच्चारणे) निरवच्छिन्ना (तयोर्विशेषणप्रतीतिरहिता) प्रतीतिर्भवति । यथा 'पटो भावः' इति प्रतीती पटत्वं जातिः, भावत्वम् अखण्डोपाधेय पटपदार्थ-भावपदार्थात्मभावैव प्रतीयते, नतु शब्देन ते उल्लिखिते इति न तयोः प्रतीतावयवस्य विशेषणं भग्नं, किन्तु पटत्वांशे भावत्वांशे च विशेषणभानरहितमेव निरवच्छिन्नं भग्नं जायते । यत्र तु तयोरुक्तेरुक्तः, तत्र तयोः प्रतीतेरपि सावच्छिन्ना (विशेषणप्रतीतिसहिता) भवति । यथा 'अस्मिन् द्रव्ये भावत्वं पटत्वञ्चास्ति' इत्यत्र पटत्वं भावत्वञ्च स्पष्टत एव शब्देन उल्लिखितमिति तयोरेव यथाक्रमं पटत्वत्वेन भावत्वत्वेन च सावच्छिन्ना प्रतीतिः । अतएव "अनुल्लिख्यमान-जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थानां निरवच्छिन्नभाना नभ्यपगमः" इति श्रुत्युक्तं सिद्धयति ।

सम्बन्धः सन्निकर्षः स च विभिन्नयोः वस्तुनोर्विशेषणविशेष्यभावप्रयोजकः । यथा 'दण्डो पुरुषः' इति दण्डपुरुषयोः विशेषणविशेष्यभावप्रयोजकः संयोगः सम्बन्धः । दण्डपुरुषयोरन्तरा संयोगं विना 'दण्डो पुरुषः' इति विशेषण-विशेष्यभावप्रतीतिरेव न स्यात् । सम्बन्धश्च द्विविधः,—साक्षात्-परम्पराभेदात् । सम्बन्धान्तराघटितः सम्बन्धः साक्षात्सम्बन्धः ; स च समवाय-संयोग-स्वरूपादिभेदात् बहुविधः । 'रूपवान् पुरुषः' 'पावे जलमस्ति' 'गृहे पटो नास्ति' इत्यादौ पुरुषे रूपस्य पावे जलस्य, गृहे च पटाभावस्य यथाक्रमं समवाय-संयोग-स्वरूपनामानः सम्बन्धाः प्रतीयन्ते । समवायस्य पटपदार्थतया कणादीर्नोक्तः नित्यः सम्बन्धः ; यथा 'रूपवान् ब्राह्मणोऽयं चलति' इत्यादौ ब्राह्मणत्वजातेः, रूपगुणस्य, चलनक्रियायाश्च ब्राह्मणे समवायः सम्बन्धः । यावदाधारं यावदाधेयं वा समवायस्तिष्ठतीति समवायो नित्यसम्बन्धः इत्युच्यते ; समवायस्यैव 'अयुतसम्बन्धः' इति नामान्तरम् । संयोगादिकस्तु जैवम् ; सतीरपि आधाराधेययोः (दण्डपुरुषयोः) संयोगादेरपायदर्शनात् । संयोगश्च कणादीर्नगुणविशेषः । अभावादेः सम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः ; यथा 'भूतले पटो नास्ति' इत्यादौ भूतले पटाभावस्य स्वरूपसम्बन्धः प्रतीयते । स्वरूपसम्बन्धस्यैव 'विशेष-यणतः' इति नामान्तरम् ।

सम्बन्धान्तराघटितः (यस्य सम्बन्धस्य निर्माणे सम्बन्धान्तरापेक्षा विद्यते तादृशः)

सम्बन्धः परम्परासम्बन्धः । यथा स्वसमवायिसमवेतत्वरूपेण* सामानाधिकरण्या-
नामकेन परम्परासम्बन्धेन पटे तलीरपि रूपमस्ति ।

अथञ्च सम्बन्धः समवायघटितः । एवं दण्डकमण्डलुधारिणि पुरुषे गृहे तिष्ठति
मति स्वसंयोगि-संयोगित्वरूपेण † स्वाययायत्वेन परम्परासम्बन्धेन दण्डकमण्डलू
अपि गृहे स्त इति । अथञ्च सम्बन्धः संयोगघटितः ।

समवायादिसाक्षात्सम्बन्धवत् परम्परासम्बन्धी न निरतसंख्यकः, नापिच
नियतपरिमाणः, यथेष्टं सम्बन्धिसम्बन्धादिकमादाय दीर्घ-दीर्घतर-दीर्घतमा असंख्या
एव ते कल्पयितुं शक्यन्ते । सर्वतोऽसंमृष्टावपि पदार्थो परम्परासम्बन्धेन सम्बद्धो
भवतः ; तत्र च दूरत्वादि न प्रतिबन्धकं, तथाहि स्वसप्ताङ्गधिकतराज्यत्वसम्बन्धेन
भारतवर्षीयाः सर्वे एव आर्या अनार्याश्च इंग्लण्डे सन्ति ; इंग्लण्ड्नीयाश्च तत्र स्थिताः
अपि स्वराज्येश्वरीसाम्राज्यसम्बन्धेन भारतवर्षे तिष्ठन्तीति । परम्परासम्बन्धस्य गूढं
रहस्यमिदं,—स्वशब्देन यमभिप्रेत्य यस्य परम्परासम्बन्धस्यारम्भः, यस्मिंश्च पर्यवसानं,
तत् तेन परम्परासम्बन्धेन तस्मिन् तिष्ठति । यथा पूर्वोक्ते उदाहरणे स्वशब्देन
भारतवर्षीयान् अभिप्रेत्य स्वसप्ताङ्गधिकतराज्यत्वसम्बन्धस्य आरम्भः, तत्र राज्यत्वम्
इंग्लण्डे वर्तत इति तस्य इंग्लण्डे पर्यवसानम्, अतः तेन सम्बन्धेन भारतवर्षीयाः
इंग्लण्डे तिष्ठन्ति ।

पुनश्च सम्बन्धी द्विविधः,—वृत्तिनियामकः व्रत्त्यनियामकश्चेति । यस्मिंश्च
सम्बन्धे सति एकस्मिन् अपरस्य वृत्तिता, आधाराधेयभावः, आश्रयाश्रयिभावी
वा प्रतीयते-स सम्बन्धः वृत्तिनियामकः । वृत्तिनियामकसम्बन्धस्थले आधारे
सप्तमीविभक्तिः प्रयुज्यते, यथा 'भूतले घटः' ; आधेये च सतुवादयः प्रत्ययाः भवन्ति,
यथा 'भूतलं घटवत्' । वृत्तिनियामकसम्बन्धस्य समवायसंयोग-स्वरूपप्रभृतय एव
केचन ; तेषु सम्बन्धेषु सत्सु 'पृथिव्यां रूपं', 'कुण्डे वदरं', 'भूतले घटी
नास्ति' इत्यादिप्रयोगात् । सममूवपातेन स्थितयोरुभयोः संयोगीऽपि न वृत्ति-
नियामकः । अतएव अञ्जलिरूपतया सममूवपातेन स्थितयोर्हस्तयोः संयोगी

* स्वस्य तत्पुरुषस्य समवायी तत्तुः ; तत्र समवेतः घट इति ।

† स्वयोः दण्डकमण्डलोः संयोगी (आश्रयः) पुरुषः ; तस्य संयोगि (आश्रयः)
गृहमिति ।

न वृत्तिनियामक इति तत्र न 'हस्ते हस्तः' इति प्रयोगः । तथैव हस्तयोः उपस्थधीभावेन स्थितयोः पुनः संयोगी वृत्तिनियामक इति तत्र 'हस्ते हस्तः' इति प्रयोगोऽपि भवति ।

यस्मिन् सस्वस्ते पूर्वोक्तरूपा वृत्तिता आधाराधेयभावश्च न प्रतीयते, केवलं सस्वस्वितामात्रं, स वृत्त्यनियामकः सस्वः । तत्र सप्तमीविभक्तेः मनुष्यादिप्रत्ययस्य च प्रयोगी न भवति, किन्तु सस्वस्वित्वबीधकाः 'इन्'-इय'-प्रभृतयः प्रत्ययाः प्रयुज्यन्ते । यथा स्वस्वसस्वस्ते न वृत्तिनियामकः इति मन्त्रिणि सत्यपि स्वस्वसस्वस्ते 'मन्त्री राजवान्' इति किंवा 'मन्त्रिणि राजा' इति न प्रयोगः ; किन्तु 'राजक्रीया मन्त्री' इति प्रयोगः । परस्परसस्वस्तेः प्रायशः सर्वत्रैव वृत्त्यनियामकाः । अतएव शिखिनि पुरुषे गृहे तिष्ठति स्वाशयपुरुषाशयवसस्वस्तेन 'शिखावद् गृहम्' इति न प्रयोगः ।

कालिकनामकः सस्वः कश्चित् वृत्तिनियामकः कश्चित् वृत्त्यनियाम-
कोऽस्ति * । वृत्तिनियामकेन कालिकसस्वस्तेन कालि सर्वत्र वर्तते । स च कालः
महाकालरूपः खण्डकालरूपश्च । 'कालि सर्वम्' इति महाकालविषयिणी
प्रतीतिः ; 'अस्मिन् मासे शीताधिक्यम्' ; 'अद्य वृष्टिर्जाता' इत्यादयश्च खण्डकाल-
विषयिण्यः प्रतीतयः । वृत्त्यनियामकः कालिकस्तु स्वाशयकालाश्रितत्वरूपः पर-
स्परसस्वः ; तेन सस्वस्तेन सर्वत्र सर्वत्र वर्तते । तथाहि गृहस्य आशयः

* महाकालखण्डकालयोर्वृत्तिताप्रयोजकः 'कालिकविशेषणता'-नामकः कश्चित्
मालासस्वस्तेऽस्ति । केचित् कालिकविशेषणतासस्वस्तेन वस्तु महाकाले एव वर्तते
न तु खण्डकालेऽपि । "क्रियैव कालः" इति गमनस्पन्दनादिरूपः क्रियाविशेष एव
खण्डकालः ; तस्मिन् स्वःश्रयकालाश्रितत्वरूप-परस्परसस्वस्तेन तत्समकालीनं
सर्वमेव वर्तते । खण्डकाले च अयं परस्परसस्वः वृत्तिनियामकः । तत्रायं
विशेषः—यदा खण्डकालस्य गमनादिक्रियारूपस्य कालवाचकेन वस्तरासादिन-
क्षणदिशब्देन 'इदानीं'-तदानीं'-प्रभृतिशब्देन वा (तत्तत्कालत्वेन प्रत्ययार्थं)
प्रयोगः, तदैव अयं परस्परसस्वः वृत्तिनियामकः, क्रियावाचकेन गमनस्पन्द-
नादिशब्देन प्रयोगे न वृत्तिता नियामकः । अतएव 'इदानीं घटः', 'अस्मिन् दिने
घटः' इत्यादि प्रयोगवत् 'गमने भटः' इति न प्रयोगः ।

यः कालः तस्मिन् काले पुरुषोऽपि वर्त्तते इति स्वाश्रयकालाश्रितत्वसम्बन्धेन (स्वस्य गृहस्य आश्रयः कालः तदाश्रितः पुरुषः) गृहसमि पुरुषे वर्त्तते ।

“अयं न हौ किन्तु द्वित्ववान्” इति प्रतीतिः ‘हौ’ ‘द्वित्ववान्’ इति पदयोः अर्थ-विशेषावधारणाय नवीनैः कथित् पर्थ्यामिनामकः सम्बन्धः स्वीक्रियते । पर्थ्यामिः पर्थ्यवसानम्, साकल्येन सम्बन्धः, अर्थात् यस्य यावन्तः आश्रयाः सन्ति, तस्य तावत्-स्वीवाश्रयेषु मिलितेष्वेव सम्बन्धः । पर्थ्यामिसम्बन्धेन द्वित्वसंख्या मिलितयोरेव इयोर्वर्त्तते नल्लेकैकस्मिन् ; एवं त्वित्वसंख्या मिलितेष्वेव त्विषु वर्त्तते नल्लेकैकस्मिन् इयोर्वा । अतएव द्वित्वादयः संख्या ‘व्यासज्यवृत्तयः’, (व्यासज्य सर्वमेवाधारमधिकृत्य वर्त्तन्ते) इत्युच्यन्ते । एवञ्च दिशब्दस्य पर्थ्यामिसम्बन्धेन द्वित्वाधरताप्रतीतिः एकस्य च पर्थ्यामिसम्बन्धेन द्वित्वाधारत्वाभावात् “अयं न हौ” इति प्रतीतिर्भवति । समवाय-सम्बन्धेन पुनः द्वित्वसंख्या इयोः एकैकस्मिन्नपि तिष्ठतीति ‘समवायसम्बन्धेन द्वित्वाश्रय’ इत्यर्थमभिप्रेत्य ‘द्वित्ववान्’ इति प्रयोगः । ततश्च ‘अयं न हौ किन्तु द्वित्ववान्’ इति वाक्यस्य ‘अयं न पर्थ्यामिसम्बन्धेन द्वित्ववान् किन्तु समवायसम्बन्धेन द्वित्ववान्’ इत्यर्थः । संख्यादीनामिव वक्ष्यमाणाया अवच्छेदकताया अपि पर्थ्यामिसम्बन्धोऽङ्गी-क्रियते ।

विषयता विषयिता चेति अपरो हौ वृत्त्यनियामकौ सम्बन्धौ स्तः, तत्र विषयाः घटपटादयो ज्ञानेच्छादौ विषयतासम्बन्धेन वर्त्तन्ते । विषयितासम्बन्धेन च ज्ञाने-च्छादयो घटपटादौ विषये तिष्ठन्तीति ।

सम्बन्धो यद्यपि उभयनिष्ठः यथा कुण्डवदरयोः सम्बन्धः कुण्डे वदरे च अस्ति, तथापि केनचित् सम्बन्धेन कश्चिदेव कुञ्चिदेव तिष्ठति ; यथा संयोगेन सम्बन्धेन कुण्डे एव वदरं तिष्ठति न तु वदरे कुण्डम् ; एवं भूतले एव घटी वर्त्तते न तु घटे भूतलमिति । अत्र कारणमेतत् —सम्बन्धस्यैकं प्रतियोगि, अपरज्ञानुयोगि भवति । यस्य सम्बन्धस्य यत् प्रतियोगि भवति, तेन सम्बन्धेन तदेव तिष्ठति । यच्च यस्य सम्बन्धस्य अनुयोगि भवति, तेन सम्बन्धेन तत्र प्रतियोगि तिष्ठति । यथा कुण्ड-वदरयोः संयोगे वदरं प्रतियोगि कुण्डज्ञानुयोगीति कुण्डे वदरं वर्त्तते । धर्म-धर्मिणीः सम्बन्धस्य धर्मः प्रतियोगी धर्मि चानुयोगि भवति । अतएव धर्म एव धर्मिणि वर्त्तते न तु धर्मि धर्म ।

यच्च यत्र वर्त्तते तत् तस्य आधेयम्, आश्रितं तद्वृत्ति इति चोच्यते, यत्र तु यद्वर्त्तते तत् तस्य अधिकरणम्, आधारः, आश्रय इति चोच्यते । यथा कुण्डे वदरं

वर्तते, गृहं पटो वर्तते इति वदरं पटश्च आधेयः, कुण्डं गृहश्च आधार इति । यच्च यस्य आधेयं तस्मिन् तन्निरूपिता वृत्तिता तिष्ठति, एवं यच्च यस्य अधिकरणम्, तस्मिन् तन्निरूपिता अधिकरणता वर्तते ;* यथा पूर्वोक्तयोः उदाहरणयोः कुण्डनिरूपिता वृत्तिता वदरे, गृहनिरूपिता च आधेयता पटे वर्तते । एकस्य वृत्तितायाम् अपरस्य अधिकरणता अवश्यं भाविनी, एवञ्च एकस्य अधिकरणतायाम् अपरस्य वृत्तिता नियता । अतएव वृत्तिताधिकरणतयोः परस्परनियतसापेक्षतया वृत्तिताधिकरणतयोश्च परस्परं निरूप्यनिरूपकभावोऽस्ति,—वृत्तिनिरूपिता अधिकरणता, अधिकरणनिरूपिता च वृत्तिता इति । ततश्च 'कुण्डं वदरम्' इति वाक्यस्य 'कुण्डनिरूपितवृत्तितावद् वदरम्' किंवा 'कुण्डनिहाधिकरणता-निरूपिताधेयतावत् वदरम्' इत्यर्थः प्रतीयते । एवं 'वदरवत् कुण्डम्' इत्यस्य प्रयोगस्य 'कुण्डं वदरनिरूपिताधिकरणतावद्' इति, किंवा 'कुण्डं वदरनिर्वाहवृत्तिता-निरूपिताधिकरणतावद्' इत्यर्थः पर्यवसीयते ।

सम्बन्धवद्-अभावस्यापि एकं प्रतियोगि, अपरञ्च अनुयोगि अस्ति । यः अभावः यस्य विरोधी प्रतिपक्षः, यश्च अभावी यस्य, 'घटस्य अभावः, पटस्य अभावः'—इत्यादिवत्या यत्सम्बन्धितया अभावः प्रतीयते, तत् तस्य अभावस्य प्रतियोगि भवति, यथा यव घटाभावीऽस्ति तव घटो नैव तिष्ठति इति घटाभावी घटस्य विरोधी, एवम् अयमभावी घटस्येति घटाभावस्य घटः प्रतियोगी, रूपाभावस्य रूपं प्रतियोगि । यत्राभावी वर्तते, तद् अभावस्यानुयोगि भवति, यथा वायुः रूपाभावस्यानुयोगी, घटादिर्जडपदार्थः ज्ञानाभावस्य । प्रतियोगिनि प्रतियोगिता, अनुयोगिनि च अनुयोगिता वर्तते ।

* अधिकरणतावृत्तिताप्रभृतयो धर्माः सापेक्षाः ;—किमपि अधिकरणं विना क्व वृत्तिता भवेत्, आधेयञ्च विना कस्य अधिकरणता भवेत् ? ततश्च वृत्तिता अधिकरणमपेक्षते, अधिकरणता च आधेयमिति । यच्च यदपेक्षते, तत् तन्निरूपितं भवति, घटस्य वृत्तिता कुत्र ? भूतले अन्यत्र वा ? इति सन्देहः 'भूतले घटस्य वृत्तिता' इत्युक्तेण निवार्यते—'भूतले' इत्यनेन हि वृत्तिता कौटुशीति निरूप्यते (विशेषताऽवधार्यते) । अतः भूतलमधिकरणं घटस्य वृत्तिनिरूपकमिति । एतादृश्यैव युक्त्या अधिकरणता आधेयनिरूपिता प्रत्येतस्या । अनयैव च युक्तिभङ्गा कार्यताकारणतयोः उद्देश्यताविधेयतयोः परस्परसापेक्षयोः धर्मयोः अन्येषाञ्च दृष्टानां निरूप्यनिरूपकभावोऽवश्यम् ।

एकत्र एकेन सम्बन्धेन वर्तमानस्यापि सम्बन्धान्तरेण अभावी वर्तते । यथा भूतले संयोगेन सम्बन्धेन वर्तमानस्यापि घटस्य समवायसम्बन्धेनाभावः । एवम् एकत्र एकेन रूपेण वर्तमानस्यापि रूपान्तरेण अभावी भवति, यथा शुक्लपटवति गृहे पटत्वरूपेण सामान्यधर्मेण वर्तमानस्यापि पटस्य नीलघटत्वरूपेण विशेषधर्मेण, बहिर्घटित्वविशिष्टपटत्वरूपेण वा विशिष्टधर्मेण, पटघटीभयत्वरूपेण वा उभयत्व-पुरस्कारेण अभावी भवति । नहि शुक्लपटस्य विद्यमानत्वेनैव नीलपटस्यापि वृत्तिता भवति, नापि च बहिर्घटित्वः (बहिरवस्थानदशायां) घटी भूतले वर्तते ; एवं गृहे केवलस्य पटस्य सत्त्वेऽपि घटस्याभावेन पटघटीभयस्यापि अभावीऽत्येव, एकाभावेन उभयाभावस्य अवश्यम्भावित्वात् । इत्येवम् अभावस्य सम्बन्धविशेषकृतं धर्मविशेषकृतञ्च वैलक्षण्यं भवति ।

तच्च अभावस्य वैलक्षण्यं प्रतियोगितावैलक्षण्यनिबन्धनमिति तदेवीच्यते । अभावस्य प्रतियोगिता केनचित् सम्बन्धेन 'केनचित् धर्मेण अवच्छिन्ना भवति, येन सम्बन्धेन येन वा धर्मेण अवच्छिन्ना भवति, स सम्बन्धः स च धर्मः तस्याः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकी भवति । यथा 'भूतले समवाय-सम्बन्धेन घटी नास्ति' इत्यादौ घटाभावस्य प्रतियोगिता समवायेन सम्बन्धेन घटत्वेन च धर्मेण अवच्छिन्ना । ततश्च तस्याः प्रतियोगितायाः समवायः सम्बन्धः घटत्वञ्च धर्मः अवच्छेदकः, अतएव 'समवायेन घटी नास्ति' इत्यस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावी वर्तते इत्यर्थः ।

सम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारे युक्तिरियं—सामान्यतः कस्यापि कुवापि प्रायशः अभावी नास्ति ; अन्ततः कालिकसम्बन्धेन सर्वस्य सर्वत्र विद्यमानत्वात् । ततश्च अभावस्यान्तरा कथित् सम्बन्धोऽस्तीत्यवश्यमङ्गीकार्यम् । अभावस्यान्तरा प्रविशन् सम्बन्धः प्रतियोगितामेव अवच्छिन्दन् (विशेषयन्) सम्भवति, नान्यथा, येन सम्बन्धेन यत्र यन्नास्ति, सएव सम्बन्धस्तत्र तदभावस्य प्रतियोगिताम् अवच्छिनन्ति (विशेषयन्ति) । अतएव सएव सम्बन्धः तस्याः अवच्छेदकी भवति, प्रतियोगिता च तेन सम्बन्धेन अवच्छिन्ना भवति । यथा 'भूतले समवायसम्बन्धेन घटी नास्ति' इत्यत्र समवायसम्बन्धः भूतले घटाभावस्य प्रतियोगितां विशेषयतीति घटाभावस्य प्रतियोगिता समवायसम्बन्धावच्छिन्ना । समवायसम्बन्धस्य तस्याः प्रतियोगिताया अवच्छेदकः । तथाच सम्बन्धस्य अवच्छेदकत्वं विशेषकत्वरूपमिति फलितम् ।

धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे युक्तिरियम्,—अभावस्य प्रतियोगिता कुत्र वर्तते, कुत्र वा न वर्तते इति निर्णयाय प्रतियोगितानियामकः कश्चिदस्तीति अवश्यमङ्गीकारार्थम् । सर्वेषु प्रतियोगिषु वर्त्तमानः तदन्यत्र अवर्त्तमानः प्रतियोगिगतः कश्चिद-असाधारणी धर्म एव प्रतियोगितायाः नियामकी भवति । य एव नियामकः स एव अवच्छेदक इत्युच्यते ; यश्च नियमितः स अवच्छिन्न इति । तथाहि घटाभावस्य घटगता प्रतियोगिता कुत्र कुत्र वर्तते, कुत्र कुत्र वा न वर्तते ? इति प्रश्नस्तीत्तर-सिद्धमेव भवति—यत्र यत्र घटत्वं वर्तते, तत्र सर्वत्रैव घटाभावस्य घटगता प्रतियोगिता वर्तते, नान्यत्र कुत्रचित् घटत्वशून्ये, नापि च कस्मिन्नपि घटे तस्या अभाव इति घटत्वमेव घटगतायाः घटाभावप्रतियोगितायाः स्थितिनियामकम्, घटत्वेनैव घटाभावप्रतियोगिता नियमितेति नियामकत्वमेवावच्छेदकत्वम्, नियमितत्वमेवावच्छिन्नत्वमिति । यश्च प्रतियोगी भवति तत्र विशेषणतया प्रतीयमानोऽसाधारणी धर्मः तद्वत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकी भवतीति फलितार्थः । अथवा स्थूलतः एवंरीत्या बोध्यम्—प्रतियोगिबोधक-विशेष्यपदीत्तरम् 'त्व'- 'ता'-प्रभृति-भावप्रत्ययनिष्पन्नी (निष्पन्नपदवाच्यः) धर्मः प्रतियोगितावच्छेदकी भवति ; यथा घटाभावस्य घटः प्रतियोगीति प्रतियोगिवाचकं घटपदम्, तदुत्तरं 'त्व'-प्रत्ययेन (घट + त्व) निष्पन्नी धर्मः (घटत्वं जातिः) घटगत प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः इति । एवं रूपाभावस्य प्रतियोगिवाचकम् रूपपदम्, तत्र 'त्व'—प्रत्ययनिष्पन्न-पदस्यार्थः रूपत्वं जातिः, रूपाभावस्य प्रतियोगिताया अवच्छेदिकेति ।

यद्यपि अवच्छेदकत्व नियामकत्वयोरेक्यम्, तथापि ग्रन्थकृद्भिः अवच्छेदकपदस्यैव प्रयोगात् अवच्छेदकशब्द एव प्रयोक्तव्यः, नतु नियामकशब्दोऽपि ; तथात्वे अप्रयुक्तता दीपः स्यात् । वृत्तितावत् प्रतियोगितापि अभावेन निरूपिता भवति, अभावश्च प्रतियोगितायाः नियामकः ; एवम् अवच्छेदकता प्रतियोगितयोरपि परस्परं निरूप्यनिरूपकभावीऽस्ति—अवच्छेदकता-निरूपिता प्रतियोगिता भवति, प्रतियोगिता-निरूपिता च अवच्छेदकता भवति । ततश्च, 'समवायेन घटी नास्ति,' इत्यस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिता-निरूपकोऽयमभावः ।

एकस्य अभावस्यवह्नि प्रतियोगीनि सन्ति । सुतरां प्रतियोगिताः तदवच्छेदक-धर्माः, तदवच्छेदकसम्बन्धायापि बह्वी भवन्ति । तथाहि द्वितीयाभावः (घटाभावाभावः) प्रतियोगि- (घट)-स्वरूपः, तृतीयाभावः (घटाभावाभावाभावः) प्रथमाभाव (घटाभाव)-स्वरूप इति प्रथमाभावस्य (घटाभावस्य) घट इव द्वितीयाभावीऽपि

(घटाभावाभावीऽपि) प्रतियोगी । तस्मिंश्च एका अपरा प्रतियोगिता वर्तते । तस्याथ प्रतियोगितायाः अवच्छेदको धर्मः द्वितीया भावलं (घटाभावाभावत्वम्) । अवच्छेदकसम्बन्धस्य स्वरूपम् । एवमन्यदपि प्रतियोगि ऊहास्य ।

भावपदार्थवत् अभावीऽपि व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिश्च भवति । 'व्याप्य' सर्वमेव आधारस्यांशं कालं देशं वा अवलम्ब्य वर्तते यः, स व्याप्यवृत्तिः ; कस्मिन्नपि अंशे, कालविशेषे देशविशेषे वा यस्याधिकारणे अभावी नास्ति, स व्याप्य-वृत्तिः । यथा मनुष्ये मनुष्यत्वं जातिः, आकाशे रूपाभावः, शशे विषाणभावः । स्वाधारेऽपि यस्याभावी वर्तते स अव्याप्यवृत्तिः, यथा वृक्षे कपिसंयोगः, कपिसंयोगाभावश्च अव्याप्यवृत्तिः ।

अव्याप्यवृत्तिपदार्थस्य कश्चित् ह्यतितायाः सीमापरिच्छेदकोऽस्ति । परिच्छेदक एव अत्र अवच्छेदकनाम्ना व्यवह्रियते । स च क्वचित् आधारस्य अंशविशेषः, क्वचित् कालविशेषः, क्वचिच्च देशविशेष इति । यथा 'शाखायां वृक्षः कपिसंयोगी न मूलं' इत्यत्र वृक्षे कपिसंयोगस्य ह्यतितायाः शाखा सीमापरिच्छेदकतया अवच्छेदिका, कपिसंयोगाभावस्य तु मूलमवच्छेदकम् । 'उत्पत्तिकाले पुष्पं न गन्धवत् किन्तु तदुत्तरम्' इत्यत्र पुष्पे गन्धाभावस्य ह्यतितायाम् उत्पत्तिकालः अवच्छेदकः, गन्धस्य वृत्तितायान्त उत्पत्तेरनन्तरकालः अवच्छेदकः । 'वसन्ति यवामगधे तिष्ठन्ति न तु गिरौ' इत्यत्र वसन्ते यववृत्तितायाः मगधदेशः अवच्छेदकः, यवाभावस्य ह्यतितायां गिरिप्रदेशः अवच्छेदकः । अव्याप्यवृत्तितायाः अवच्छेदकवाचकपदे प्रायशः समीचीनं भवति । यथा 'अथ वृक्षः कपिसंयोगी न मूलं' इति प्रयोगः ।

अव्याप्यवृत्तिरभावः प्रतियोगिसमानाधिकारणी भवति,* यथा वृक्षे कपिसंयोगाभावः ; वृक्षे कपिः कपिसंयोगाभावश्चास्ति । व्याप्यवृत्तिस्तु प्रतियोगिव्यधिकारणः † यथा आकाशे रूपाभावः ; आकाशे रूपाभाव एवास्ति न तु रूपमिति ।

* प्रतियोगिनः 'समानम्' एकम् अधिकारणं, यस्यस्य प्रतियोगिसमानाधिकारणः, प्रतियोगिना सह एकत्र स्थित इति यावत् ।

† प्रतियोगिनः 'वि' विरुद्धम् अधिकारणं यस्य सः, प्रतियोगिनीऽधिकारणे यी न तिष्ठति ।

अभावश्च पुनर्द्विविधः अन्योन्याभावः संसर्गाभावश्च । तादात्म्या (तत्स्वरूपता एक्यम् अभेदः) नाम कश्चित् सम्बन्धीऽस्ति तेन सम्बन्धेन, तस्य सम्बन्धस्य प्रतियोग्यनु-
योगिनीरभेदः प्रतीयते, यथा 'सुन्दरी नरः' इत्यत्र नरसुन्दरयोः ऐक्यं प्रतीयते ।
तादात्म्यसम्बन्धेनाभावः (भेदः) अन्योन्याभावः—यस्य अभावस्य प्रतियोगिता
तादात्म्यसम्बन्धेन अवच्छिन्ना स अन्योन्याभावः इति । यथा 'घटी न पटः' इति ।
ततश्च न्यायभाषायामन्योन्याभावस्य, 'तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपका-
भावत्वं अन्योन्याभावत्वम्' इति लक्षणं पथ्यवसितं भवति, अन्योन्याभाव एव भेदः ।

अन्योन्याभावभिन्नोऽभावः संसर्गाभावः । नञा अभावबीजने यत्र प्रतियोगिपदे
अनुयोगिपदे च प्रथमा भवति, तत्र अन्योन्याभावः प्रतीयते ; यथा 'घटी न पटः'
इति ; यत्र पुनः प्रतियोगिपदे प्रथमा अनुयोगिपदे च सप्तमी भवति, तत्र नञा
संसर्गाभावः प्रतीयते ; यथा 'भूतले घटी नास्ति' ।

स्थूलत इदमत्रावधेयम्,—अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यस्य अभावः (तादत्म्याभावः भेद
इति यावत्) अन्योन्याभावः संसर्गस्य प्रतियोगिनः सम्बन्धस्य अनुयोगिनि अभावः
संसर्गाभावः । अन्योन्याभावस्थले प्रतियोग्यनुयोगिनीः घटपटयोः परस्परम्
अभेदाभावः (भेदः) प्रतीयते ; संसर्गाभावस्थलेतु प्रतियोग्यनुयोगिनीः घट-
भूतलयोः सम्बन्धी नास्तीति पथ्यवसाने प्रतीतिः । अतएव प्रतियोग्यनुयोगिनी-
रभेदेऽपि 'घटे घटी नास्ति' इति संसर्गाभावप्रतीतिः ।

प्रतियोगितावत् अवच्छेदकता-साध्यता-कार्यता-विधेयता-हेतुता-कारणता-
प्रकारतादयोपि धर्मगता-सापेक्षधर्माः केनचिद्धर्मेण केनचित् सवन्धेन अवच्छिन्ना
भवन्ति । अत्र वृत्तिता-प्रतियोगितास्थलीययुक्तिरिव युक्तिः स्वयमुद्भाव-
नीया । तत्र कियन्ति उदाहरणानि दर्शयामि,—अवच्छेदके विशेषणी-
भूतो धर्मः अवच्छेदकतायाः अवच्छेदकी भवति । अवच्छेदके विशेषणीभूतो धर्मः
येन सम्बन्धेन तिष्ठति स सम्बन्धः अवच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धी भवति ।
यथा 'दण्डो नास्ति' इत्यत्र दण्डिनि प्रतियोगिनि विशेषणतया उपस्थितौ दण्डो
दण्डगतप्रतियोगिताया अवच्छेदकः ; दण्डश्च दण्डिनि संयोगसम्बन्धेन तिष्ठतीति
दण्डगता प्रतियोगितावच्छेदकता संयोगसम्बन्धावच्छिन्ना । दण्डे च दण्डत्वं विशेष-
णतया उपस्थितमिति दण्डगतायाः प्रतियोगितावच्छेदकतायाः अवच्छेदकम्
दण्डत्वम् । दण्डत्वञ्च दण्डे समवायसम्बन्धेन तिष्ठतीति दण्डत्वगता अवच्छेदकता

समवायसम्बन्धावच्छिन्ना । दण्डले च किसपि विशेषणतया न प्रतीयते इति दण्डत्वगता अवच्छेदकतावच्छेदकतानिरवच्छिन्ना । ततश्च 'दण्डी नास्ति' इत्यस्य नैयायिकभाषायाम् अयमर्थः ; समवायसम्बन्धावच्छिन्न-दण्डत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपित-संयोगसम्बन्धावच्छिन्नदण्डनिष्ठावच्छेदकतानिरूपित-संयोगसम्बन्धावच्छिन्नदण्डनिष्ठ-प्रति-योगितानिरूपकोऽभावः ।

येन सम्बन्धेन यत् साध्यते, यत् क्रियते, यत् विधीयते, यी हेतुः, यत् कारणम्, यथा प्रकारी भवति, स सम्बन्धः तन्निष्ठसाध्यता-कार्यता-विधेयता-हेतुता-कारणता-प्रकारतानामवच्छेदकी भवति । 'सुन्दरी नरः' इत्यादौ नरस्य धर्मिणः केवलं विशेष्यतयैव प्रतीतिः तस्य सम्बन्धी न कुत्रापि बोध्यते इति धर्मिगता अधिकरणता-अनुयोगिता-विशेष्यता-पक्षतादयः सापेक्षधर्माः न केनापि सम्बन्धनावच्छिन्नाः, केवलं धर्मैरेव तेऽवच्छिन्ना इति ।

यी धर्मः साध्यादौ विशेषणतया प्रतीयते स धर्मः साध्यतादीनामवच्छेदकी भवति । यथा 'पर्वती वज्रिमान् धूम्रात्' इत्यनुमाने पर्वते पक्षे धूमेन हेतुना वज्रिः संयोगसम्बन्धेन साध्यते * इति यथाक्रमं पर्वतत्वं पक्षतावच्छेदकं, धूमत्वं हेतुतावच्छेदकं, वज्रित्वं साध्यतावच्छेदकम् । संयोगश्च साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः । हेतुरपि संयोगसम्बन्धेनैव कृत इति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि संयोग एव । यत्र च साध्यतावच्छेदकी धर्मः सखण्डः, तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकोऽप्यस्ति । यथा 'शतायुरप्ययं वृद्धो मरिष्यति, मनुष्यत्वात्'-इत्यनुमाने मरणं साध्यं, मरणत्वञ्च साध्यतावच्छेदकम् ; मरणञ्च श्वासप्रश्वासयोर्विरासः इति श्वासप्रश्वासविरासरूपं मरणत्वं सखण्डोपाधिः धर्मः ; ततश्च मरणत्वत्वेन धर्मिण मरणत्वमत्र विशेषणीभूतमिति मरणत्वत्वं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

अवच्छेदकपदस्य क्वचित् विशेषणमित्यर्थः ; अवच्छिन्नपदस्य च विशिष्टम् आश्रय इत्यर्थोऽपि भवति । यथा—“अवच्छेदकत्वमाविर्णान्वयः” इत्यत्र 'अवच्छेदकत्व-

* यस्मिन् अनुमीयते स पक्षः, यत् अनुमीयते तत् साध्यं, येनच साधनेन (ज्ञापकेन) अनुमीयते स हेतुरित्युच्यते । साध्यस्य 'लिङ्ग' इति नामान्तरं । हेतीय 'साधनम्' इति 'लिङ्गम्' इति च नामान्तरम् ।

पदस्य विशेषणत्वमर्थः । “वङ्गित्वावच्छिन्नस्य यस्य-कस्यचिद्” इत्यत्र ‘वङ्गित्वा-
वच्छिन्नस्य’ ‘वङ्गित्वाग्रयस्य’ इत्यर्थो बोध्यते ।

ज्ञानं द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च । ‘निर्’ नास्ति ‘विकल्पः’ विशेष्यविशेष-
णभावः विशेष्यविशेषणयोः सम्बन्धो वा यस्मिन् तत् निर्विकल्पकम् । निर्विकल्पके हि
ज्ञाने केवलं धर्माधर्मिणीः पटत्वपटयोः परस्परम् असंसृष्टयोः (पट-पटत्वे
इत्याकारकं) भानं (प्रकाशी) भवति, न तु तयोः सम्बन्धस्यापि भानम् । विषयेन्द्रिय-
सन्निकर्षे सति जायमानं प्राथमिकं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं भवति । तवेदं, कारणं,—
विशिष्टबुद्धिं * प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वं, नहि अज्ञातशुक्लरूपस्य जनस्य ‘इदं
शुक्लं’ वस्त्वम्’ इति प्रतीतिर्भवति । ततश्च पटे चक्षुःसंयोगात्पूर्वम् तत्समकालं वा
पटत्वज्ञानस्य नियतसम्भवात् पटत्वज्ञानं विना पटत्वस्य विशेषणतया पटे ज्ञाना
सम्भव इति, पटे चक्षुःसंयोगानन्तरम् प्रथमं पटत्वस्य ज्ञाने जाते ततो द्वितीयेन
ज्ञानेन ‘अयं पटः’ इति पटत्वविशिष्टबुद्धिर्भवति ।

विशेषण-विशेष्यभावावगाहि † ज्ञानं सविकल्पकम् (विकल्पेन सहितम्)
ज्ञानम् । ‘अयं घटः’ ‘सुन्दरी नरः’ इत्यादि विशिष्टज्ञानं सर्वमेव सविकल्पकम् ।
द्वितीयप्रत्यक्षं सर्वदैव विशिष्टज्ञानमेव भवति । प्राथमिकेन निर्विकल्पकेन प्रत्यक्षेण
अवगतस्य घटत्वादिसामान्यस्य घटादौ विशेषणतया प्रतीतो वाधाभावात् । तृतीयन्तु
प्रत्यक्षं प्रायशः विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ‡ भवति । यथा ‘क्षणपशुपूर्णा पशुशाला’,
इति ; अत्र क्षणरूपविशिष्टस्य पशोः पशुशालायां सम्बन्धो भासते ; ‘दण्डिपूर्णे मठः’
इति ज्ञाने दण्डविशिष्टस्य पुरुषस्य वैशिष्ट्यम् (सम्बन्धः) मठे प्रतीयते ।

* एकस्मिन् अपरस्य विशेषणतया ज्ञानं विशिष्टबुद्धिः ; विशिष्टबुद्धौ एकस्मिन्
अपरस्य सम्बन्धः प्रतीयते, यथा ‘अयं घटः,’ ‘सुन्दरी नरः’ इत्यादौ घटे घटत्वस्य नरे
सौन्दर्यगुणस्य विशेषणतया प्रतीतिः, सम्बन्धस्य च अवगमः ।

† अवगाहनं, भासनं, भानं विषयीकरणम्, प्रकाशनञ्चेत्येते शब्दाः समानार्थकाः ।
सुतरां अवगाहनं, भासते, भाति विषयीक्रियते प्रकाशते इति क्रियापदानामपि एकरूप
एवाश्रयः ।

‡ विशिष्टस्य विशेषणसम्बन्धस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धम् अवगाहनं विषयीकरोति इति
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ।

विशिष्टज्ञाने एकम् विशिष्यम् अपरम् विशिषणं भवति । विशिष्यस्यैव उद्देश्य-
मिति नामान्तरम् ; विशिषणस्य प्रकार इति । यथा 'सुन्दरी नरः' इत्यत्र नरी विशिष्यः
सौन्दर्यम् प्रकारः । विशिष्ये प्रकारे च यद्विशिषणतया प्रतीयते, तत् यथाक्रमं
विशिष्यतावच्छेदकम् प्रकारतावच्छेदकञ्च भवति । यथा 'सृष्टमयी' इति गिरिः आश्विने
मासि मनीहरपुष्पसमृद्धौ भवति' इत्यादौ गिरौ विशिष्ये सृत्तिका गिरित्वञ्च विशिषणम्,
सृत्तिकायाञ्च सृत्तिकालम् विशिषणं । ततश्च सृत्तिका गिरित्वञ्च विशिष्यतावच्छेदकम् ;
सृत्तिकालन्तु विशिष्यतावच्छेदकतावच्छेदकम् । एवम् 'मनीहरपुष्पसमृद्धौ' प्रकारे
मनीहरपुष्पं विशिषणम् । तत्र च 'मनीहरत्वं' पुष्पत्वञ्च विशिषणतया प्रतीयते इति
पुष्पं प्रकारतावच्छेदकं ; मनीहरत्वं पुष्पत्वञ्च उभयमेव प्रकारतावच्छेदकतावच्छे-
दकम् ।

विशिष्ये विशिष्यता, प्रकारे च प्रकारता वर्तते । ते च परस्परं निरूप्यनिरूपक-
भावापन्ने,—विशिष्यतानिरूपिता प्रकारता भवति, प्रकारतानिरूपिता च विशिष्यतेति ;
एवं प्रकारता विशिष्यनिरूपिता भवति, विशिष्यता च प्रकारनिरूपिता भवति । एतत्
सर्वम् वृत्तितार्वर्णनाख्ये उक्तप्राथम्येव ।

विशिषणं द्विविधम्, सिद्धं साध्यं च । सिद्धम् पूर्व्यावगतम् विशिषणम्, विशिष्यस्य
इतरस्यां व्यावर्त्तनाय विशिष्यान्तरा प्रयुज्यते । साध्यञ्च पूर्व्वमप्राप्तम् प्राधान्येन
विधीयते । साध्यस्य विधेयमिति नाम । यथा 'दयादाक्षिण्यादिगुणैरलङ्कतो
जनकानुरक्ता' इति रामः सर्व्वैर्नमस्यः' इत्यत्र विशिष्यस्य रामस्य दयादाक्षिण्यादि-
गुणैरलङ्कतत्वं, जनकानुरक्तत्वञ्च पूर्व्यावगतम् इति सिद्धम् विशिषणम् इतरव्यावर्त्तनाय
उद्देश्यमध्ये प्रयुक्तम् । नमस्यत्वन्तु पूर्व्वम् असिद्धमिति विधीयते । विधेयस्य विधानञ्च
क्वचित् विशिष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन, क्वचित् विशिष्यतावच्छेदकावच्छेदेन
भवति । यस्मिन् कस्मिन्नपि विशिष्ये यद्विधानं तत् विशिष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन
(विशिष्यतावच्छेदकस्य समाने एकस्मिन् अधिकरणे वृत्तितया) विधानम् । यथा
'ब्राह्मणो विद्वान् भवति' इत्यनेन न सर्व्वे एव ब्राह्मणा विद्वान्सी भवन्ति' इति विधीयते,
किन्तु 'यत्र यत्र ब्राह्मण्यं' वर्त्तते तेषां मध्ये केषुचित् विद्या वर्त्तते' इति । यत्र यत्र
विशिष्यतावच्छेदकम् वर्त्तते, तत्र सर्व्ववैव (अर्थात् सर्व्वस्मिन्नैव विशिष्ये) विधेयस्य
विधानम् विशिष्यतावच्छेदकावच्छेदेन (विशिष्यतावच्छेदकस्य अवच्छेदेन व्याप्ता) विधा-
नम् । यथा 'मनुष्यो मरणशीलः' इत्यनेन न केषुचित् मनुष्ये मरणशीलत्वम् विधीयते

किन्तु सर्वेष्वेव मनुष्येषु । मनुष्यत्वं व्याप्य सर्वेष्वेव मनुष्येषु मरणशीलत्वम् विधीयते इति ।

विधेये मुख्यप्रकारता तिष्ठति ; मुख्यप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता च मुख्यविशेष्यता भवति । विधेयभिन्ने या प्रकारता सा न मुख्या, एवं या च विशेष्यता मुख्यप्रकारतानिरूपिता न भवति सापि न मुख्यविशेष्यता । अतएव 'जनकानुरक्तोऽयं रामः पूज्यः' इत्यत्र पूज्यत्वरूपविधेयनिष्ठा प्रकारता मुख्या ; तन्निरूपितैव च रामनिष्ठा विशेष्यता मुख्या । जनकानुरक्तत्वरूपविशेषणनिष्ठा च प्रकारता न मुख्या ; सुतरां तन्निरूपिता रामनिष्ठा विशेष्यतापि न मुख्या ।

पुनश्च ज्ञानं द्विविधम् ; निश्चयः संशयश्चेति । यत्र ज्ञाने एकस्मिन् विशेष्ये एकमेव,—तदेव तदभाव एव वा प्रकारतया भासते स निश्चयः । यस्मिन् तु पुनः एकस्मिन्नेव तत्-तदभावश्च उभयमेव भासते स संशयः ; यथा 'अयं मनुष्यः' इति निश्चयः ; दीर्घोऽयं मनुष्यो न वा ? इति संशयः । पूर्व्वेव एकमेव मनुष्यत्वं प्रकारः ; परत्र मनुष्यत्वम्, मनुष्यत्वाभावश्च उभयएव प्रकारः । संशये हि एकस्मिन् विशेष्ये प्रतियोगी अभावश्च परस्परविरुद्धावपि उभौ प्रकारतया भासते इति नियमः । तत्र भावाभावीभयप्रकारतानिरूपिता एकैव विशेष्यता भवति । यथा उक्ते उदाहरणे मनुष्यत्वनिष्ठा या प्रकारता या च मनुष्यत्वाभावनिष्ठा प्रकारता एतदुभयनिरूपिता एकैव विशेष्यता अस्मिन् दीर्घे विशेष्ये वर्त्तते । समूहालम्बनस्थलि* तु प्रत्येकप्रकारतानिरूपिता पृथक् पृथक् विशेष्यता भवति इति संशयात् समूहालम्बनस्य भेदः । संशये प्रकारस्य 'कीटिः' इति नाम । 'अयं स्थानुर्वापुरुषो वा' इत्यादौ संशये कीटिचतुष्टयमस्ति—स्थानुत्वम् स्थानुत्वाभावः, पुरुषत्वम् पुरुषत्वाभावश्चेति । अतएवायं संशयः 'चातुर्कीटिक' इत्युच्यते । केचित्तु वदन्ति,—अत्रापि कीटिद्वयमेवास्ति,—स्थानुत्वम् स्थानुत्वविरुद्धपुरुषत्वञ्चेति । संशयं च क्वचित् कीटिद्वयं समानम् भवति, क्वचित्

*यत्र एकस्मिन् विशेष्ये "एकत्र द्वयम्"—इति रीत्या बहूनि विशेषणानि प्रतीयन्ते, तत्र ज्ञानं समूहालम्बनम् (समूहः (अनेके) आलम्बनं प्रकारतया विषयी यस्य तत्) । यथा 'वृक्षः कपिसंयोगी कपिसंयोगाभाववांश्च । इत्यस्मिन् ज्ञाने, एकस्मिन् वृक्षे कपिसंयोगः कपिसंयोगाभावश्च एकदैव विशेषणतया प्रतीयते ; अथवा नायं संशयः । अत्र हि कपिसंयोगनिष्ठप्रकारतानिरूपितावृक्षनिष्ठा एका विशेष्यता एका च कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितेति ।

काचिदेका कीटिरुत्कटा भवति, 'आश्विने मासि वृष्टिरधिका भवति न वा' ? इति सन्देहे अधिकवृष्टेः लदभावस्य वा बोधकम्, किमपि चिह्नमधुना नास्तीति नैकापि कीटिरुत्कटा । परन्तु 'भाद्रे मासि वृष्टिर्भवति न वा' इति संशये भाद्रमासस्य वर्षाकालतया वृष्टिकीटिरुत्कटा इत्ययं संशयः उत्कटैककीटिः, उत्कटैककीटकः संशय एव सम्भावनेत्युच्यते । अतएव 'भाद्रे मासि वृष्टिर्भवति न वा' इति ज्ञानं सम्भावना इत्यलम् ।

CALCUTTA

Dated the 1st August, 1891. } MAHES'ACHANDRA NYA'YARATNA.

[NOTE.—I have just learnt from an eminent Pandit of Nava-dwipa that Rámabhadra Siddhántavágisa, the commentator on *Kusumánjali* was not the person who set up the image of *Podámá* alluded to in p. 5., but that it was done by another person bearing the same name. There is no time now to ascertain the truth of the matter.]

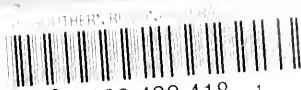
M. N.

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

Los Angeles

This book is DUE on the last date stamped below.

PSD 2343 9/77

AA 000 490 418 1

